

# OBÓZ – MUZEUM

Trauma we współczesnym wystawiennictwie



# OBÓZ – MUZEUM

---

Trauma we współczesnym wystawiennictwie

pod redakcją  
Małgorzaty Fabiszak  
i Marcina Owsńskiego

Kraków

---

Książka wydana została na zlecenie i przy finansowym wsparciu Muzeum Stutthof.  
[www.stutthof.org](http://www.stutthof.org)

© Copyright by Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych  
UNIVERSITAS, Kraków 2013

ISBN 97883-242-1692-9  
TAiWPN UNIVERSITAS

Opracowanie redakcyjne  
*Margerita Krasnowolska*

Projekt okładki i stron tytułowych  
*Sepielak*

Zdjęcia na okładce  
*Małgorzata Fabiszak*

Skład i łamanie  
*Oleg Aleksejczuk*

---

[www.universitas.com.pl](http://www.universitas.com.pl)

## Spis treści

Małgorzata Fabiszak, Marcin Owsiniński, <i>Wstęp</i> .....	5
Małgorzata Fabiszak, Marcin Owsiniński, <i>Introduction</i> .....	9
Stanisław Obirek, <i>Pamięć Zagłady – brzemień i szansa</i> .....	13
Anna Ziębińska-Witek, <i>Estetyki reprezentacji śmierci w ekspozycjach historycznych</i> .....	31

### Część I:

#### *Muzea martyrologiczne – edukacja i konteksty funkcjonowania*

Tomasz Kranz, <i>Muzea martyrologiczne jako przestrzenie pamięci i edukacji</i> .....	51
Magdalena Kruk-Kuchcińska, Anna Wickiewicz, <i>Narracja historyczna na najnowszych wystawach stałych (Centralne Muzeum Jeńców Wojennych w Łambinowicach-Opolu)</i> .....	65
Marcin Owsiniński, <i>(Z)rozumienie historii (Muzeum Stutthof w Sztutowie)</i> ...	81
Kornelia Kajda <i>Muzeum w pamięci czy niepamięci? (Muzeum Martyrologii Wielkopolan Fort VII)</i> .....	97
Kamila Gieba, <i>Formy podtrzymywania i konstruowania pamięci zbiorowej (Stalag VIII C Sagan)</i> .....	115

### Część II:

#### *Miejsca naznaczone traumą – sztuka i polityka*

<i>Dyskusja nad miejscem sztuki w muzeach martyrologicznych (fragmenty), Muzeum Stutthof w Sztutowie, 11 maja 2012 r.</i> .....	131
Katarzyna Bojarska, <i>Obóz-Muzeum. Afektywna przestrzeń przekazu doświadczenia traumatycznego</i> .....	139
Alicja Zbierchowska, <i>Niepamięć o egzekucji „Pohulanka” i próby jej rekonstruowania</i> .....	151
Magdalena Izabella Sacha, <i>Buchenwald jako przestrzeń zmiennej komunikacji</i> .....	171
Maciej Falski, Tomasz Rawski, <i>Jasenovac, Bleiburg, Vukovar: miejsca pamięci a dyskurs publiczny</i> .....	193
Małgorzata Wosińska, <i>Murambi to nie Auschwitz</i> .....	215
Noty o autorach .....	231
Indeks pojęć .....	237
Indeks nazw geograficznych, obozów, podobozów, gett i miejsc pamięci .	241
Bibliografia .....	243

## Małgorzata Fabiszak<sup>a</sup>, Marcin Owsiański<sup>b</sup>

<sup>a</sup> Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu i Uniwersytet Wiedeński

<sup>b</sup> Muzeum Stutthof w Sztutowie

### Wstęp

Polska pamięć zbiorowa przed przełomem 1989 roku jawiła się w sferze publicznej jako zjawisko dość monolityczne. Dopiero lata 90. ubiegłego wieku przyniosły zainteresowanie dyskursami o pamięci grup mniejszościowych. Swoje badania podjęła wówczas Barbara Szacka<sup>1</sup>, zainspirowana pracami Niny Assorodobraj<sup>2</sup>, pojawiły się też rozległe projekty badawcze – takie jak projekt „Współczesne społeczeństwo polskie wobec przeszłości” – które zaowocowały serią publikacji podejmujących teoretyczną dyskusję nad pojęciem pamięci kolektywnej<sup>3</sup>, dokonujących przeglądu stanu badań<sup>4</sup> oraz przedstawiających wyniki badań empirycznych<sup>5</sup>. W perspektywie historii społecznej uwagę zwracają badania Marcina Kuli<sup>6</sup>, które podnoszą trudny temat pamięci o relacjach polsko-żydowskich. Międzynarodowy projekt Roberta Traby, *Modi Memorandi* (2012), opisuje wybrane polskie i niemieckie miejsca pamięci. Z perspektywy politologii tematykę tę podjął również Marcin Zaborski<sup>7</sup>, a Anna

<sup>1</sup> Por. np.: B. Szacka, *Spoleczna pamięć polskiej przeszłości narodowej w latach 1965–1988*, [w:] *Czas przeszły i pamięć społeczna*, red. B. Szacka, A. Sawisz, Warszawa 1990; B. Szacka, *Pamięć zbiorowa i wojna*, „Przegląd Socjologiczny” 2000, nr 49(2).

<sup>2</sup> N. Assorodobraj, *Żywa historia. Świadomość historyczna: symptomy i propozycje badawcze*, „Studia Socjologiczne” 1963, nr 2.

<sup>3</sup> B. Szacka, *Czas przeszły – pamięć – mit*, Warszawa 2000; M. Golka, *Pamięć społeczna i jej implanty*, Warszawa 2009.

<sup>4</sup> A. Szpociński, P. Kwiatkowski, *Przeszłość jako przedmiot przekazu*, Warszawa 2006.

<sup>5</sup> P. Kwiatkowski, *Pamięć społeczeństwa polskiego w okresie transformacji*, Warszawa 2008; A. Szpociński, *Pamięć zbiorowa jako czynnik integracji i źródło konfliktów*, Warszawa 2009.

<sup>6</sup> M. Kula, *Nośniki pamięci historycznej*, Warszawa 2002; tenże, *Między przeszłością a przyszłością: o pamięci, zapominaniu i przewidywaniu*, Poznań 2004.

<sup>7</sup> M. Zaborski, *Współczesne pomniki i miejsca pamięci w polskiej i niemieckiej kulturze politycznej*, Toruń 2011.

Wolff-Powęska<sup>8</sup> pisała o dyskursach pamięci i winy na gruncie niemieckim. Sposoby prowadzenia naracji o Zagładzie na tle porównawczym – w Polsce i we Francji, stały się przedmiotem zbioru artykułów wydanych przez Barbarę Engelking et al.<sup>9</sup> O przemianach pamięci na Ukrainie pisał Jacek Nowak<sup>10</sup>. Również działania w ramach europejskiej sieci „Pamięć i Solidarność” mają na celu podjęcie dialogu między dyskursami pamięci i upamiętnienia, panującymi w Europie Wschodniej i Zachodniej.

Wobec takiego rozkwitu badań nad pamięcią społeczną można zadać pytanie, co nowego wnosi obecna publikacja do tej dyskusji. Książkę stanowi zbiór artykułów poświęconych zagadnieniu kształtowania pamięci zbiorowej o wydarzeniach traumatycznych. W centrum uwagi znalazły się muzea i miejsca pamięci w byłych obozach koncentracyjnych i obozach zagłady oraz ich rola w reprezentowaniu trudnej historii. Zagadnienie to podjęto zarówno z perspektywy teoretycznej (Obirek i Ziębińska-Witek), jak i w ramach studiów przypadków poświęconych różnym miejscom pamięci. To drugie podejście reprezentowane jest poprzez próby analizy podjęte z perspektywy badacza – niejako z zewnątrz oraz z perspektywy pracownika miejsca pamięci – a więc od wewnątrz. Ta różnorodność stanowi o unikatowej wartości tomu, w którym zarówno akademicy, jak i kuratorzy wystaw i pracownicy merytoryczni muzeów podjęli dyskusję nad wyzwaniem, wobec których stoją współczesne muzea martyrologiczne i miejsca pamięci. Istotne jest tutaj podkreślenie różnic w spojrzeniu akademickim a stosowanym. Historycy, antropologowie czy kulturoznawcy analizujący semiotykę wystaw czy działalność edukacyjną muzeów, stawiają sobie za cel opisanie potencjalnego odbioru i interpretacji wystaw muzealnych dokonując ich krytycznej analizy. Kuratorzy wystaw i pracownicy merytoryczni muzeów, z wykształcenia też często historycy, omawiają natomiast funkcjonowanie muzeów w kontekście społecznym, edukacyjnym i politycznym oraz ich rolę na poziomie regionalnym, narodowym i międzynarodowym, a także wyzwania, którym starają się sprostać wobec demokratyzacji i pluralizacji narracji historycznych.

Pierwsze dwa rozdziały nakreślają ramy teoretyczne tomu, skupiając się na zagadnieniach pamięci zbiorowej i traumy kolektywnej. Stanisław Obirek podjął problem pamięci współsprawców, przytaczając trwającą na ten temat debatę w polskim dyskursie publicznym i przedstawiając ją na tle podobnych debat nad rolą pamięci i niepamięci w Stanach Zjednoczonych, Izraelu i Niemczech. Anna Ziębińska-Witek zaprezentowała klasyfikację reprezentacji śmierci w muzeach poświęconych pamięci Zagłady i zaproponowała rozróżnienie na „śmierć rzeczywistą”, „śmierć wyobrażoną”, „śmierć symboliczną” i „śmierć wirtualną”. Każdy z tych typów omówiła szczegółowo na przykładach zacierpniętych z muzeów Holokaustu.

<sup>8</sup> A. Wolff-Powęska, *Pamięć – brzemień czy uwolnienie. Niemcy wobec nazistowskiej przeszłości (1945–2010)*, Poznań 2011.

<sup>9</sup> *Zagłada Żydów. Pamięć narodowa a pisanie historii w Polsce i we Francji*, red. B. Engelking, J. Leociak, D. Libionka, A. Ziębińska-Witek, Lublin 2006.

<sup>10</sup> J. Nowak, *Spółeczne reguły pamiętania*, Kraków 2011.

Pozostałe artykuły podzielone zostały na dwie części. Część I, „Muzea martyrologiczne – edukacja i konteksty funkcjonowania”, skupia się na zagadnieniu roli edukacyjnej muzeów i prowadzonych przez nich działaniach, mających na celu nie tylko przekazanie i utrwalenie wiedzy o minionych zdarzeniach, ale przede wszystkim wytworzenie postaw etycznych, wrażliwości społecznej, empatii dla Innego. Artykuł Tomasza Kranza stanowi cenne wprowadzenie do kwestii pamięci i edukacji oraz działań muzeów w zakresie kształtowania kultury pamięci. Następujące po nim cztery studia przypadków prezentują zarówno perspektywę praktyków – muzealników (Magdalena Kruk-Kuchcińska i Anna Wickiewicz, Marcin Owiński), jak i antropologa kultury i literatury – zewnętrznego obserwatora działalności muzeum (Kornelia Kajda, Kamila Gieba). Kruk-Kuchcińska i Wickiewicz opisały najnowsze ekspozycje i materiały edukacyjne przygotowane przez Centralne Muzeum Jeńców Wojennych w Łambinowicach-Opolu, przeznaczone dla różnych typów odbiorców: uczniów na różnych poziomach edukacji oraz gości zagranicznych – często rodzin przetrzymywanych w Lamsdorf jeńców. Owiński poszerzył ten zakres i opisał działania Muzeum Stutthof w Sztutowie, które mają duże znaczenie dla budowania tożsamości regionalnej, ale nie zaniedbują wymiaru uniwersalnego tego specyficznego miejsca pamięci. Kajda – w swojej analizie działalności Muzeum Martyrologii Wielkopolan w Forcie VII w Poznaniu – skupiła się na jego niewielkiej widoczności w życiu społecznym i kulturalnym miasta i regionu, która sprawia, że miejsce to częściej kojarzone jest jako część fortyfikacji pruskich, niż miejsce kaźni Wielkopolan. Kamila Gieba omówiła wykorzystanie kultury masowej – filmu „Wielka ucieczka” – do reklamowania Muzeum Martyrologii Alianckich Jeńców w Żaganii oraz wskazała na konflikt między podtrzymywaniem wiedzy o historii w atrakcyjnej dla odbiorców formie (rekonstrukcja tunelu w miejscu innym niż historyczne, działania grup rekonstrukcyjnych) a jej autentycznością.

Część II, „Miejsca naznaczone traumą – sztuka i polityka”, podejmuje zagadnienia związane z interakcją między autentycznym krajobrazem traumatycznym miejsc pamięci a sztuką i polityką. Część tę otwierają fragmenty debaty prowadzonej przez Marka Zająca, sekretarza Międzynarodowej Rady Oświęcimskiej, w której udział wzięli: wiceminister kultury i dziedzictwa narodowego Małgorzata Omilanowska oraz dyrektorzy muzeów martyrologicznych: Piotr Cywiński (Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau), Piotr Tarnowski (Muzeum Stutthof w Sztutowie), Grzegorz Plewik (wicedyrektor Państwowego Muzeum na Majdanku). Dyrektorzy muzeów wyrazili stanowisko, że sztuka w miejscu kaźni, w muzeach martyrologicznych, które są również ogromnymi cmentarzami, może jedynie spełniać rolę służebną. Rozsadzanie ram percepcji może się odbywać poza drutami, a nie na grobach masowych. Minister kultury podkreśliła, że najistotniejsze osiągnięcia polskiej sztuki współczesnej związane są z postpamięcią Zagłady, a także że istotnym zadaniem artystów jest krytyka skostniałych rytuałów pamięci.

W dalszej części zawierającej studia przypadków, Katarzyna Bojarska przeanalizowała efekt afektywny sztuki wchodzącej w dialog czy wręcz roz-



sadzającej ramy kolektywnej pamięci traumatycznej. Oparła się na przykładzie „Berka” Żmijewskiego i podkreśliła, że jedynie taka sztuka pozwala na stworzenie autentycznego przeżycia u odbiorcy. Alicja Zbierchowska skupiła się na pamięci i niepamięci wydarzeń traumatycznych i ich roli w tworzeniu tożsamości zbiorowej. Opisała też serię działań edukacyjno-animacyjnych, mających na celu przywrócenie pamięci o publicznej egzekucji strażników obozu w Stutthofie. Magdalena Sacha, opierając się na przykładzie Miejsca Pamięci Buchenwald, wskazała, w jaki sposób narracje różnych grup wykorzystywały to miejsce do budowania własnej tożsamości ofiary i legitymizacji swojej pozycji. Podobne zagadnienie, ale w kontekście chorwackim, podjęli Maciej Falski i Tomasz Rawski w artykule na temat miejsc pamięci w Jasenovacu, Bleiburgu i Vukovarze oraz ich wykorzystania do legitymizacji władzy w dyskursie politycznym. Małgorzata Wosińska natomiast podniosła problem uniwersalizującej, hegemonicznej narracji o Holokauście, utrudniającej rozpoznanie i przeżycie traumy w Rwandzie, co jest niezbędnym etapem tworzenia tożsamości narodowej Rwandyjczyków.

Zamieszczone w niniejszym zbiorze artykuły są zarówno wybranymi referatami z konferencji „Stutthof 2.0. Pamięć – Twórczość – Ekspresja. Muzea i miejsca pamięci a wyzwania współczesności”, która odbyła się w dniach 10–11 maja 2012 roku w Muzeum Stutthof w Sztutowie i stanowiła część obchodów 50-lecia utworzenia muzeum i 67. rocznicy wyzwolenia obozu, jak i pracami napisanymi specjalnie do tego zbioru.

# Małgorzata Fabiszak<sup>a</sup>, Marcin Owsiniński<sup>b</sup>

<sup>a</sup> Adam Mickiewicz University in Poznań and University of Vienna

<sup>b</sup> Stutthof Museum in Sztutowo

## Introduction

Polish pre-1989 collective memory as represented in the public sphere seemed quite monolithic. It was only in the 1990s that the interest in the memory discourses of the minority groups increased. Barbara Szacka (1990, 2000), inspired by the work of Nina Assorodobraj (1965), started researching the topic. Several research projects were launched; for example, Polish Contemporary Society and the Past, which brought about a number of publications raising theoretical issues in the concept of collective memory (Szacka 2000 and Golka 2009), reviewing the state of the art (Szpociński, Kwiatkowski 2006), and presenting the results of empirical research (Kwiatkowski 2008, Szpociński 2009). Marcin Kula (2002, 2004) takes a perspective of social history and investigates the difficult memory of the Polish-Jewish relations. The international project *Modi Memorandi* led by Robert Traba (2012) describes selected Polish and German places of memory (*lieux de mémoire*). This subject matter is also investigated from a political science perspective by Marcin Zaborski (2011), while Anna Wolff-Powęska (2011) analyses the guilt and memory discourses in Germany. A comparative Polish–French perspective on representing the Holocaust is the subject matter of a series of articles edited by Engelking et al. (2006). Jacek Nowak (2011) investigates the transformations of memory in Ukraine. The European network Memory and Solidarity aims at facilitating the dialogue between the discourses of memory in Eastern and Western Europe.

With such abundance of research into memory it is important to answer a question: what will the present publication contribute to this burgeoning research discipline? The book consists of articles devoted to the issue of shaping collective memory about the traumatic events in the past. It focuses on museums and memorial sites in the former concentration camps and extermination camps and their role in constructing the representations of the difficult

past. The issue is discussed both at the level of theoretical reflection (Obirek and Ziębińska-Witek) as well as in the form of case studies concerning various places of memory. And it is here that the strength and the added value of the present publication lies, as the empirical studies are conducted from two mutually complementary perspectives: (1) that of a researcher – academic taking an outsider’s view of the museums displays and (2) that of the museum employee – representing the insider’s view. This creates a unique opportunity for the academics and the exhibition curators to discuss the challenges that martyrological museums and memorial sites face today. It is important to emphasize how the two approaches differ. Historians, anthropologists and cultural studies analysts investigating the semiotics of the exhibitions or the educational programmes of the museums aim at describing the potential reception and interpretation and evaluate them critically with respect to other discourses past and present. Exhibition curators and other museum employees, often also with a degree in history, concentrate on the functioning of the museums in their social, educational and political contexts and their role at the regional, national and international levels as well as on the challenges they are trying to meet at the time of the democratization and pluralisation of historical narratives.

The first two chapters establish the theoretical framework of the collection and focus on the collective memory and collective trauma. Stanisław Obirek addresses the issue of the perpetrators’, collaborators’ and victims’ memories, presents the debate of the issue in the Polish public sphere and contrasts it with similar debates about memory and non-memory in the United States, Israel and Germany. Anna Ziębińska-Witek presents a classification of the representations of death in the Holocaust museums and introduces a distinction between ‘real death’, ‘imagined death’, ‘symbolic death’ and ‘virtual death’. Each of these categories is discussed on the basis of illustrative examples from the museum exhibitions.

The remaining articles have been divided into two parts. Part I “Martyrological museums – education and the contexts of functioning” focuses on the educational role of the museums and their programmes, aiming not only at transmitting the knowledge of the past events and their commemoration but also at shaping the ethical conduct, social sensitivity and empathy for the Other. Tomasz Kranz, the director of the Museum in Majdanek, devotes his article to the questions of memory and education and describes the museum activities in the construction of the culture of memory and commemoration. His work is followed by three case studies presenting both the insiders’ – museum employees – perspective (Magdalena Kruk-Kuchcińska and Anna Wickiewicz’s, Marcin Owsiniński’s) and the outsiders’ – cultural studies perspective (Kornelia Kajda’s, Kamila Gieba’s). Kruk-Kuchcińska and Wickiewicz describe the most recent exhibitions and educational materials prepared by The Prisoner-of-War Camp at Lamsdorf/Łambinowice designed for various target groups: the teenagers at various levels of education and international visitors – often the families of POWs detained at Lamsdorf. Owsiniński deals

with the activities of the Stutthof Museum in Sztutowo and its role in creating the regional identity at the same time facilitating the reflection over the locality – universality dichotomy of this specific place of memory. Kajda in her analysis of the functioning of the Martyrological Museum in Fort VII in Poznań focuses on its relatively small visibility in the social and cultural life of the city and Wielkopolska region, and shows that Fort VII is more often remembered as a part of the 19<sup>th</sup> century Festung Posen fortifications rather than as an SS concentration camp. Kamila Gieba investigates how popular culture – the film *Great Escape* – is used in the advertising of the Museum of the Allied Prisoners of War in Żagań and reflects on the conflict between edutainment and authenticity (“re-constructing” the escape tunnel in a different place than its original location, activities of reconstruction groups).

Part II: “Trauma sites – art and politics” highlights the interaction between authentic traumatic landscape, art and politics. It starts with fragments of a transcript from a debate held at the conference Stutthof 2.0: Memory – Creativity – Expression on May 11th in Sztutowo. The debate was held between the Deputy Minister of Culture and National Heritage – Prof. Małgorzata Omilanowska and the directors of martyrological museums: Piotr Cywiński (Memorial and Museum Auschwitz-Birkenau), Piotr Tarnowski (Stutthof Museum in Sztutowo), Grzegorz Plewik (deputy Director of the State Museum in Majdanek) and conducted by the Secretary of the International Auschwitz Council Marek Zajac. The Directors of the museums agreed that art in the places of torture and death, such as former concentration and extermination camps, which are also burial sites for the ashes of the thousands, can only serve an ancillary function. Subverting the accepted narratives can merely take place outside the martyrological museums, beyond the barbed wire fences and not on the mass graves. The Minister of Culture and National Heritage emphasized that the greatest achievements of Polish contemporary art are connected with the post-memory of the Holocaust and that the important task of an artist is to challenge the fossilized memorial rituals.

The debate is followed by a series of case studies. Katarzyna Bojarska analyses the affective effect of art engaging in a dialogic relationship or even breaking the frames of a collective traumatic memory on the example of the video-installation “Berek” by Artur Żmijewski. She claims that only this type of art can provoke a real affect in the perceiver. Alicja Zbierzchowska focuses on the memory and non-memory of the traumatic events and their role in the construction of collective identity. She also describes a pedagogical intervention aiming at re-remembering the public execution of the Stutthof concentration camp guards. Magdalena Sacha discusses the Buchenwald Memorial as a place used by various social groups to legitimize their victim status. A similar issue is addressed by Maciej Falski and Tomasz Rawski in the Croatian context, where memorials in Jasenovac, Bleiburg and Vukovar are used for the legitimization of power in the political discourse. Małgorzata Wosińska questions the hegemonic and universalizing status of the Holocaust narrative, which hinders the recognition of specific local Rwandan character-

istics and living through the trauma of close genocide, a condition *sine qua non* for the emergence of Rwandan national identity.

The present collection consists of selected revised conference presentations read at “Stutthof 2.0: Memory – Creativity – Expression” in Sztutowo 2011 as well as articles written specifically for this volume.